

MONOGRAFIES I RECERQUES

Cercles. Revista d'Història Cultural 18/2015: 121-142

ISSN: 1139-0158

EL SISTEMA EDUCATIU DURANT LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA: CREIXEMENT, REPRESSIÓ I NACIONALITZACIÓ. UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Alba Baiges López¹

Doctoranda a la Universitat de Barcelona

RESUM. El present article analitza la historiografia sobre l'educació durant la dictadura de Primo de Rivera fent un especial esment a aquelles obres que permeten considerar el sistema educatiu com un instrument nacionalitzador durant el període mencionat. Per aconseguir, a través d'aquest recorregut per la bibliografia, es valoraran les temàtiques que han centrat un major interès, així com les perspectives des de les quals s'han abordat les problemàtiques estudiades, fins a arribar a la dècada actual, moment en què han aparegut noves tendències que posen l'accent en la nacionalització de l'educació fugint dels enfocaments més tradicionals.

PARAULES CLAU. Historiografia, dictadura de Primo de Rivera, sistema educatiu, nacionalització, control estatal.

ABSTRACT. This article analyses historiography relating to education during Primo de Rivera's dictatorship, with special attention given to works that consider the notion of the school system as a nationalizing instrument throughout those years. Following this bibliographical itinerary, the paper examines the questions of major interest, as well as the perspectives from which these problems have been tackled, up to the cur-

¹ Llicenciada en Història per la Universitat de Barcelona i doctoranda del programa «Societat i Cultura: Història, Antropologia, Art i Patrimoni» de la mateixa institució. La seva tesi doctoral se centra en la nacionalització de l'educació durant la dictadura de Primo de Rivera en el marc de la província de Barcelona.

rent decade, when new trends have appeared that emphasize the nationalization of the school system while turning away from more traditional approaches.

KEY WORDS. Historiography, Primo de Rivera's dictatorship, school system, nationalization, State control.

Aquest article presenta un recorregut per la historiografia sobre el sistema educatiu durant la dictadura de Primo de Rivera. D'aquesta manera, permet observar com, a començaments de la Segona República, van aparèixer les primeres publicacions que van remarcar sobretot el protagonisme de les protestes universitàries en la caiguda del règim i com després es va produir un buit historiogràfic que només es va trencar a mitjans de la dècada dels setanta. A partir d'aquests anys, van aparèixer un seguit d'obres que van tractar superficialment l'educació primoriverista i, de fet, no va ser fins a inicis dels vuitanta quan es van començar a posar les bases que permetrien analitzar aquesta problemàtica, alhora que es va avançar en l'estudi del sistema educatiu a l'Espanya contemporània gràcies a la publicació d'un conjunt de treballs que van tractar la visió de la història espanyola i els missatges nacionalistes reproduïts a les aules. Aquest factor, a la llarga, ha acabat desembocant en el fet que recentment es comencés a analitzar els propòsits nacionalitzadors que va tenir la política educativa del govern de Primo de Rivera.

La historiografia sobre l'educació primoriverista. De la valoració pedagògica a la visió nacionalitzadora

La primera historiografia. Dels testimonis directes a la seva recuperació

A partir de la dimissió de Primo de Rivera, van aparèixer un important nombre de publicacions que, amb un caràcter propagandístic, van elogiar les protestes dels estudiants universitaris, que van ser considerats com els principals impulsors dels canvis sociopolítics pel fet que, segons aquestes obres, havien estat els defensors dels valors fonamentals trepitjats per un govern autoritari i clerical, i un dels principals responsables de la seva caiguda i la de la monarquia.² Gràcies a aquesta publicística i malgrat que alguns van intentar

² Les principals publicacions són: Antonio GASCÓN, *Los Estudiantes*, Madrid, Castro, 1931, i José LÓPEZ-REY Y ARROYO, *Los Estudiantes frente a la dictadura*, Madrid, Morata, 1930.

exculpar Alfons XIII de la instauració de la dictadura,³ va perdurar la imatge de l'alumnat universitari com aquell sector social que havia liderat la ciutadania perquè aquesta derroqués tant el règim com el monarca, que era vist com el seu col·laborador. A més, aquesta visió de la joventut universitària va tenir una llarga trajectòria, ja que va ser recollida per la historiografia posterior. Amb tot, encara que l'atenció va centrar-se en les vagues universitàries, també van publicar-se algunes obres que van tractar els altres nivells educatius durant el règim primoriverista. En aquest sentit, a *Catalunya sota la dictadura*, publicada el 1930, Artur Perucho va valorar la legislació que prohibia la utilització del català als centres educatius, així com les mesures que van desembocar en la destitució de bona part del professorat de la Universitat Industrial i, com a qüestió que no s'ha tornat a analitzar, el ressò que aquesta va tenir a Espanya i França.⁴ Per estudiar aquestes problemàtiques, no només va utilitzar els seus propis records, sinó també els fulletons anònims contemporanis als fets. En suma, amb aquesta obra, es pot observar com a Catalunya va ser el control estatal dins de l'ensenyament primari i tècnic l'altre objecte d'interès durant el primer període republicà. La significació d'aquesta publicació, però, també rau en el fet que constitueix un precedent per a l'estudi de la dictadura a Catalunya, ja que, més enllà de centrar-se en la repressió del règim, va intentar sintetitzar com van ser la intervenció i el govern primoriveristes en aquest territori.

A partir d'aquest període, però, hi va haver un silenci entorn del sistema educatiu primoriverista que no es va trencar fins a mitjans dels anys setanta, moment en què, per una banda, es va començar a publicar la magna obra de Galí,⁵ escrita aproximadament entre el 1945 i el 1950, i, per l'altra, es va potenciar de la mà de Francisco Caudet aquella imatge de l'estudiant com a part activa d'un procés revolucionari que va desembocar en la proclamació de la República i en la politització de les classes mitjanes. Aquest últim, a més, va esbossar com les vagues universitàries van superar les qüestions acadèmiques per exigir un canvi en les estructures socials i estatals, i com

³ El principal d'aquests autors va ser Julián Cortés-Cavanillas: Julián CORTÉS-CAVANILLAS, *La Caída de Alfonso XIII: causas y episodios de una revolución*, Madrid, Librería de San Martín, 1933.

⁴ Artur PERUCHO, *Catalunya sota la dictadura: dades per a la història*, Badalona, Proa, 1930, pp. 87-115 i 116-130.

⁵ Alexandre GALÍ, *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya: 1900 a 1936*, Barcelona, Fundació Alexandre Galí, 23 vol., 1978-1986.

l'antecedent de la Generació del 36, i per tant l'inici d'una politització social, se situava en la generació estudiantil opositora al règim de Primo de Rivera.⁶ Aquestes idees, malgrat que van ser matisades en les dècades següents, van tenir una important influència posterior. Alhora, el treball de Galí va ser rellevant no tant per la seva difusió, més aviat escassa en aquella època, sinó per la gran quantitat de dades que recopilava i el seu perfil de testimoni destacat respecte als esdeveniments narrats. D'aquesta manera, el seu estudi sobre les construccions escolars durant el primer terç del segle XX va representar la primera anàlisi profunda sobre els centres educatius que es van obrir sobretot a Barcelona durant la dictadura, i va arribar a concloure que aquesta, malgrat que va inaugurar nous instituts públics, va suposar la paralització d'un gran nombre d'escoles municipals que estaven en construcció en el moment del cop d'Estat. A més, a través d'una breu anàlisi sobre la intervenció dictatorial a la Universitat de Barcelona i la Industrial, va afirmar el caràcter antieuropeu i arcaic de la legislació primoriverista, a la vegada que va estudiar-ne les conseqüències. Així, va posar les bases per poder analitzar les actuacions resistencialistes d'algunes escoles catalanes creades per personatges emmarcats en el moviment de renovació pedagògica. Finalment, en aquest mateix període, van aparèixer els estudis, de menor importància per a la present temàtica, de Ramón Alberdi⁷ i Rosa Ansó.⁸ Pel que fa al primer, va analitzar l'ensenyament tècnic barceloní previ al règim i va demostrar com aquest va intervenir en els seus centres; mentre que la segona va afirmar que aquest havia suposat un retrocés en les construccions escolars espanyoles, tesi rebutjada poc després.

⁶ Francisco CAUDET, «Antecedentes de la Generación del 36. Estudiantes y profesores frente a la dictadura», *Tiempo de Historia*, Madrid, Prensa Periódica, n. 8, 1975, pp. 4-15.

⁷ Ramón ALBERDI ALBERDI, *La formación profesional obrera en Barcelona: desde la Restauración a la Dictadura: 1875-1923*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 4 vol., 1976. Aquest autor va estudiar posteriorment la intervenció de l'Estat i la Diputació a l'Escola del Treball de Barcelona, inclòs també el període dictatorial: Ramón ALBERDI ALBERDI, «Política i ensenyament a Barcelona. L'Escola del Treball (1913-1930)», *Recerques: història, economia, cultura*, Barcelona, Ariel, n. 14, 1983, pp. 97-112.

⁸ Rosa ANSÓ GÓMEZ, *La enseñanza primaria, hoy enseñanza general básica en Barcelona: siglo XX*, Tesi Doctoral dirigida per Alejandro Sanvisens Marfull, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2 vol., 1976.

L'assentament de les bases historiogràfiques sobre el sistema educatiu primoriverista

Malgrat que el sistema educatiu durant la dictadura es va recuperar com a tema d'estudi en els anys setanta, va ser en la dècada següent quan es van establir els fonaments historiogràfics que han tingut una gran vigència fins a l'actualitat, i alhora es van elaborar les primeres valoracions sobre aquesta problemàtica des de la Segona República. Les primeres publicacions en aquest sentit van ser la de Víctor García Hoz⁹ i la de Cèlia Cañellas i Rosa Toran.¹⁰ En referència al primer autor, va definir la política educativa del règim com a romàntica i paternalista, i li va atorgar una visió positiva perquè havia comportat una intensificació de les construccions escolars. En la mateixa línia, se situa la segona obra, que va assenyalar les millores educatives que havia comportat el govern primoriverista, especialment en el camp de les infraestructures i serveis.

Ara bé, l'impuls definitiu per a l'estudi d'aquestes problemàtiques, així com una valoració oposada, no va arribar fins a la publicació de la monografia de Ben-Ami sobre la dictadura,¹¹ la qual va establir un conjunt de paràmetres explicatius que van tenir una àmplia continuïtat fins als treballs d'Alejandro Quiroga. Per a aquest autor, l'educació era utilitzada pels primoriveristes com un mecanisme per a inculcar en els alumnes valors religiosos i patriòtics al servei de l'Església, marc en el qual inseria el control estatal sobre el professorat i els inspectors de primera ensenyança, que explicava com una necessitat de destruir els postulats que atemptessin contra la religió catòlica. De fet, exceptuant els autors que van publicar en la dècada dels trenta, Ben-Ami va ser el primer que va analitzar, encara que breument, la repressió sobre aquests cossos professionals de l'ensenyança, alhora que es va convertir en un dels màxims estudiosos de la transformació de la joventut universitària durant els anys vint. Aquesta última qüestió, encara que apareix bastant sintetitzada en aquesta monografia, va ser desenvolupada en diverses de les

⁹ Víctor GARCÍA HOZ, *La educación en la España del siglo XX*, Madrid, Rialp, 1980, pp. 38-39 i 306.

¹⁰ Cèlia CAÑELLAS, Rosa TORAN, *Política escolar de l'Ajuntament de Barcelona: 1916-1936*, Barcelona, Barcanova, 1982, pp. 91-93.

¹¹ Shlomo BEN-AMI, *La Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1930*, Barcelona, Planeta, 1984 (1era edició anglesa 1983).

seves obres.¹² En aquestes, va sostenir com, durant els anys finals de la dictadura, va néixer un ampli moviment de renovació politico-social com a conseqüència d'una major conscienciació política dels universitaris, la qual havia estat possible per la difusió de noves mentalitats i costums entre aquest col·lectiu. A la vegada, aquesta transmissió s'havia produït gràcies al fet que havien aparegut pressions modernitzadores i els fills de les classes mitjanes havien accedit a la universitat com a resultat del creixement econòmic. En suma, Ben-Ami ha estat un dels autors que més ha remarcat el protagonisme de l'alumnat universitari en la caiguda de Primo de Rivera, i ha arribat a afirmar que, com que aquest no va respondre a les demandes democràtiques i liberals inherents a la modernització, els estudiants van evidenciar el seu anacronisme i van apostar per una revolució política, fet que va conduir a la proclamació de la República.

Així, doncs, la qüestió de la repressió sobre els professionals de l'educació va ser ampliada quasi immediatament. En aquest sentit, un any després, va presentar-se la tesi doctoral de Joan Puigbert,¹³ que ha estat l'únic historiador que ha elaborat un llistat dels docents de la província de Girona investigats pel règim utilitzant la revista *El Magisterio Gerundense*. A més, gràcies a la seva crítica a la idea de Galí sobre el fet que les escoles estatals a Catalunya tenien una mentalitat forastera, va integrar part del seu professorat dins del moviment de renovació pedagògica i dels corrents catalanistes, fet que el va portar a considerar que aquest també havia estat objecte de control per part de la dictadura. Al mateix temps, la inspecció de primera ensenyança a Catalunya va ser tractada breument per Lluís Tort.¹⁴ Malgrat aquesta síntesi, però, l'autor va donar a conèixer els trasllats que van patir un grup d'inspectors catalans durant el període primoriverista, així com els seus mo-

¹² Shlomo BEN-AMI, «Los estudiantes contra el rey. Papel de la FUE en la caída de la dictadura y la proclamación de la República», *Historia 16*, Madrid i Barcelona, Grupo 16, n. 6, 1976, pp. 37-47; —, «La rébellion universitaire en Espagne (1927-1931)», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, Paris, Presses Universitaires de France, vol. XXVI, 1979, pp. 365-390, i —, *Los Orígenes de la Segunda República: anatomía de una transición*, Madrid, Alianza, 1990.

¹³ Joan PUIGBERT I BUSQUETS, *La Normal i el magisteri primari a Girona, 1914-1936: enenyament públic i ideologies a les comarques gironines*, Tesi Doctoral dirigida per Emili Giralt i Raventós, Barcelona, Universitat de Barcelona, 3 vol., 1984.

¹⁴ Lluís TORT, «Cap a una història de la inspecció d'ensenyança primària a Catalunya. Anys 1900-1939», dins AUTORS DIVERSOS, *Sisenes jornades d'història de l'educació als Països Catalans: comunicacions: resums = Resúmenes = Abstracts*, Lleida, Escola Universitària de Magisteri, 1984, pp. 387-400.

tius polítics. A més, en paral·lel, Manuel de Puelles va definir la legislació educativa del règim com a centralista i progressivament antiliberal, alhora que va sostenir la modernització que aquest havia promogut en l'àmbit escolar.¹⁵

Finalment, aquesta producció historiogràfica va desembocar en l'aparició de les tesis doctorals de Carlos Toledano i Ramón López Martín, molt influïdes per les idees de Ben-Ami i que van centrar-se en temàtiques que encara no havien estat analitzades o que s'havien estudiat superficialment, fet que va permetre solucionar part dels buits entorn de la política educativa primoriverista. Pel que fa a la primera, apareguda el 1986, va tenir com a objecte d'estudi el sistema educatiu públic durant la dictadura, encara que va abastar un major nombre de problemàtiques, ja que va tractar la competència que van representar els centres educatius privats, així com les reaccions que, des de diversos sectors, van haver-hi de les reformes que van modificar l'ensenyament secundari. D'aquesta manera, malgrat que va tenir una escassa utilització posterior, l'obra de Toledano va ser en aquell moment l'única que va analitzar l'aplicació a Espanya de les mesures primoriveristes en el sistema educatiu estatal. Aquesta qüestió es veu reflectida sobretot en el fet que, amb la seva tesi, van aparèixer estadístiques sobre la reducció de l'analfabetisme i el creixement de l'alumnat en el marc espanyol. La seva principal aportació, però, va ser l'estudi del descontentament dels professors de batxillerat envers la reforma d'aquest nivell educatiu, i del magisteri públic envers els canvis en els seus drets passius i el sistema d'oposicions. Finalment, igual que López Martín, va considerar que la política educativa d'aquest període va defensar els interessos eclesiàstics i es va caracteritzar pel seu tradicionalisme, malgrat que, contradictòriament, també va mostrar el caràcter modernitzador que van tenir algunes assignatures implantades pel règim i el rebuig de l'Església a la seva política educativa.¹⁶

Amb tot, va ser la tesi doctoral de López Martín, presentada un any després, la que va arribar a un públic més ampli, sobretot perquè el seu autor hi va esbossar les principals línies d'investigació sobre l'educació primorive-

¹⁵ Manuel de PUELLES BENÍTEZ, *Educación e ideología en la España contemporánea*, Barcelona, Editorial Labor, 1986, pp. 269-274.

¹⁶ Carlos TOLEDANO MORALES, *La instrucción pública durante la Dictadura de Primo de Rivera*, Tesi Doctoral dirigida per Vicente Palacio Atard, Madrid, Universidad Complutense de Madrid. Departamento de Historia Contemporánea, 1986.

rista,¹⁷ que continuarien publicacions posteriors, incloses les seves.¹⁸ En elles, a més, va oferir una interpretació dels postulats ideològics en els quals es va emmarcar la política educativa del règim,¹⁹ que, en no ser qüestionada, ha comportat que fos sintetitzada en tots els estudis posteriors. D'aquesta manera, s'ha convertit en un dels historiadors que més ressò ha tingut, sobretot en els treballs sobre l'ensenyament primari i secundari, ja que, en bona part, és el què més sistemàticament s'ha dedicat a analitzar l'educació durant la dictadura i sobretot les intencions que hi havia al darrere de la política educativa d'aquesta.

Així, doncs, la seva tesi doctoral va ser significativa no tant pel seu impacte, sinó perquè va permetre a López Martín plantejar unes hipòtesis sobre el sistema educatiu valencià que, posteriorment, corroboraria a escala estatal en la seva influent *Ideología y educación en la dictadura de Primo de*

¹⁷ La major part d'aquestes línies d'investigació van ser iniciades en paral·lel per Carlos Tolezano, que, d'aquesta forma, comparteix temàtiques amb les obres de Ramón López Martín, motiu pel qual no seran mencionades en aquest autor. Aquestes són les anàlisis sobre les condicions econòmiques del magisteri primari, els motius del seu descontentament, la reforma primoriverista del batxillerat i les reaccions que aquesta va despertar, així com els estudis quantitius sobre la població escolar i l'analfabetisme.

¹⁸ Les publicacions d'aquest autor dedicades a analitzar l'educació primoriverista són: Ramón LÓPEZ MARTÍN, *La educación en Valencia durante la dictadura de Primo de Rivera, 1923-1939*, Tesi Doctoral dirigida per León Esteban Mateo, València, Universitat de València, 1987; —, *La escuela pública valenciana en la dictadura de Primo de Rivera*, València, Universitat de València, Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació, 1990, i —, *Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera*, València, Universitat de València, Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació, 2 vol., 1994-1995. Per a l'estudi de qüestions concretes sobre aquesta temàtica, consulteu: Ramón LÓPEZ MARTÍN, «El magisterio primario en la dictadura de Primo de Rivera. Notas para su estudio», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, n. 5, 1986, pp. 359-374; —, «La inspección de enseñanza primaria en la dictadura de Primo de Rivera», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, n. 6, 1987, pp. 311-324; —, «El currículum escolar en la dictadura de Primo de Rivera o la educación al servicio de la política», dins P. BALLARÍN DOMINGO (ed.), *El currículum: historia de una mediación social y cultural. IX Coloquio de Historia de la Educación, Granada, 23-26 de septiembre de 1996*, Granada, Universidad de Granada, Instituto de Ciencias de la Educación i Ediciones Osuna, vol. 1, 1996, pp. 377-386, i —, «La construcción y creación de escuelas en la España del primer tercio del siglo XX», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, n. 16, 1997, pp. 65-90.

¹⁹ Segons López Martín, els eixos de la política educativa primoriverista eren la defensa dels valors patriòtics i religiosos, la recuperació de l'antiga tradició hispana i la renovació de l'esperit de ciutadania, vinculat a la defensa de la nació, la família i la professió. Ramón LÓPEZ MARTÍN, *La escuela pública valenciana...*, pp. 27-30.

Rivera, la qual va constituir una anàlisi del sistema educatiu durant el règim a l'àmbit espanyol a semblança de l'estudi de Toledano, encara que aquest va deixar més al marge l'ensenyament privat i no va realitzar una valoració global de la ideologia de l'educació primoriverista. A més, aquest autor, pel fet d'haver estat un pioner en l'estudi d'aquestes temàtiques, també ha esdevingut imprescindible per a aquells investigadors que han analitzat el rebuig envers la dictadura dels inspectors de primera ensenyança, així com la reorganització i el canvi en els plans docents impulsats per aquesta a les universitats. Amb tot, la seva contribució més destacada va ser una comptabilització de les construccions escolars entre el 1923 i el 1930²⁰ que el va portar a afirmar que el creixement demogràfic va superar els nous centres educatius, fet que va impedir millores qualitatives en aquests. No obstant això, malgrat els títols d'algunes obres seves, López Martín no va valorar gairebé mai la utilització dels materials escolars com a instruments nacionalitzadors, els quals només va estudiar des del punt de vista pedagògic, especialment els llibres de text i els plans docents.

Finalment, com a colofó d'aquest període historiogràfic, es va avançar en l'estudi del moviment estudiantil universitari durant el règim de la mà de García Queipo de Llano, que va aprofundir en el desenvolupament de les vagues universitàries i les interrelacions entre les seves demandes i les dels intel·lectuals a través de la utilització de noves fonts, especialment la premsa argentina. A través del seu estudi, va relativitzar el protagonisme del conflicte estudiantil en la caiguda de Primo de Rivera, encara que va sostenir que aquest hi havia tingut una influència indirecta perquè va facilitar un canvi en la imatge que l'opinió pública tenia del dictador.²¹ A més, en paral·lel, van aparèixer dues obres que, amb una cronologia d'estudi més àmplia, van reu-

²⁰ A partir d'aquesta, es va arribar a un consens sobre la quantitat de centres escolars que havia construït el règim, que López Martín va xifrar en 4.560, acabant amb les disparitats d'opinions que hi havia entorn d'aquesta problemàtica. Aquestes diferències es referien a les 8.909 escoles creades segons SamaniegoBoneu; les més de 5.000 de Víctor García Hoz; les 8.000 de Ben-Ami entre el 1923 i el 1929; les 6.336 de Díaz de la Guardia; les 6.366 de Toledano i les 5.000 de Pierre Malerbe. Víctor GARCÍA HOZ, *La educación...*, pp. 39; Ramón LÓPEZ MARTÍN, *Ideología...*, vol. 1, pp. 96-106; Ramón LÓPEZ MARTÍN, «La construcción y creación...», pp. 88, i Carlos TOLEDANO MORALES, *La instrucción pública...*, pp. 143.

²¹ Genoveva GARCÍA QUEIPO DE LLANO, «La rebelión de los estudiantes y la movilización intelectual contra la dictadura (1929)», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, Real Academia de la Historia, vol. CLXXXIV, mayo-agosto de 1987, cuaderno II, pp. 315-358, i *Los intelectuales y la dictadura de Primo de Rivera*, Madrid, Alianza, 1988.

nir les aportacions principals dels autors precedents. En aquest sentit, el treball de Díaz de la Guardia va recollir les reaccions que va despertar la reforma primoriverista del batxillerat,²² mentre que el d'Encarnación González Rodríguez va fixar-se en l'educació primària i el creixement de les escoles obreres durant el règim.²³

La consolidació de la historiografia sobre la política educativa del règim. L'aparició de nous enfocaments i escenaris

El plantejament de les bases historiogràfiques que s'havia realitzat en els anys anteriors va permetre que, des de l'inici de la dècada següent fins a començaments del segle XXI, s'obrissin nous temes d'estudi, especialment vinculats al currículum escolar i a la formació professional, així com que s'elaboressin monografies sobre universitats i escoles tècniques concretes, que també van incloure el període dictatorial.²⁴ Així, doncs, només començar la dècada dels noranta, Josep Maria Roig i Rosich va presentar la seva tesi doctoral, que va constituir una aportació destacada a l'estudi del sistema educatiu durant el règim i de la dictadura en si. En aquest sentit, amb aquest treball, el seu autor, que ha esdevingut l'hereu més directe de les obres d'Alexandre Galí i Artur Perucho, va realitzar una anàlisi de la dictadura primoriverista a Catalunya, però, sobretot, va investigar la repressió que aquesta va impulsar contra les associacions catalanistes o les manifestacions catalanes, incloses les que existien dins de l'àmbit escolar.²⁵

²² Emilio DÍAZ DE LA GUARDIA BUENO, *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*, Madrid, CIDE, 1988. Prèviament havia realitzat una incursió en l'estudi de la política educativa impulsada pel règim en el qual considerava que aquest havia promogut una educació religiosa i tradicional: Emilio DÍAZ DE LA GUARDIA BUENO, «La enseñanza con Primo de Rivera», *Historia 16*, Madrid, Barcelona, Grupo 16, n. 71, 1982, pp. 19-25.

²³ Encarnación GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, *Sociedad y educación en la España de Alfonso XIII*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1988.

²⁴ Els principals autors que es van dedicar a l'estudi d'universitats concretes van ser Josep Maria Fullola Fuster, Francisco Gracia Alonso, Jordi Casassas Ymbert, Mariano Peset Reig i, sobretot, María Fernanda Mancebo Alonso. Per acabar, els autors que van tractar escoles tècniques concretes de Catalunya van ser Francesc Xavier Barca, Francesc Comas, Guillermo Lusa Monforte, Lourdes Plans, Francesc Pomés, Santiago Riera i Tuèbols i Albert Tubau.

²⁵ Josep Maria ROIG I ROSICH, *La Dictadura de Primo de Rivera a Catalunya, 1923-1930: un assaig de repressió cultural*, Tesi Doctoral dirigida per Josep Termes i Ardèvol, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2 vol., 1991. Per a la publicació basada en la seva tesi, consulteu: Josep Maria ROIG I ROSICH, *La Dictadura de Primo de Rivera a Catalunya: un*

A través d'aquestes investigacions, va sostenir que l'anticatalanisme havia estat un element consubstancial al nou règim, que va perseguir els espais en els quals s'expressava la cultura catalana, a la vegada que va promoure un fort sentiment espanyolista. Aquesta idea, de fet, va ser tan important en aquesta obra que en va constituir l'eix vertebrador, motiu pel qual també va impregnar la seva visió sobre l'educació primoriverista. En conseqüència, per a aquest autor, la política educativa del règim pretenia adoctrinar l'alumnat en valors patriòtics i alhora eliminar qualsevol acció catalanitzadora dins de l'aula, conclusió a la qual va arribar després d'analitzar la legislació referent al català en els centres escolars i als inspectors de primera ensenyança, així com el control estatal sobre el professorat i determinades associacions o escoles. D'aquesta forma, va estudiar la nacionalització que va promoure el règim a través del sistema educatiu des de la seva vessant repressora, i va deixar més al marge els mecanismes nacionalitzadors interns. No obstant això, aquesta perspectiva no exclou que aquest autor col·laborés a destacar la dimensió nacionalitzadora que tenia el sistema educatiu per al règim, així com els efectes que va provocar la seva política educativa. D'aquests aspectes, sobresurten el recull parcial de docents i d'inspectors de primera ensenyança sancionats pel règim, llistat que completava els realitzats anteriorment i que havia elaborat a través de *La Publicitat* i *La Veu de Catalunya*, i l'estudi de la resposta del sector més catalanista del professorat per evitar el control governamental.

En paral·lel a aquesta publicació, van aparèixer els treballs de Ramírez Aisa i Fernández-Salineró, que, malgrat la seva brevetat, van començar a fixar-se en els estatuts que, aprovats per la dictadura, van modificar l'ensenyament tecnicoindustrial, reforma desconeguda fins aleshores.²⁶ D'aquesta manera, pel que fa al primer, va analitzar com el règim va crear nous òrgans i càrrecs inspectors en aquest àmbit, mentre que la segona va esbossar com aquest va formar un sistema general de formació professional reglada. A més, en aquests mateixos anys, es va donar un important avenç en

assaig de repressió cultural, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

²⁶ Carolina FERNÁNDEZ-SALINERO MIGUEL, «Devenir histórico del currículum pedagógico de la formación profesional desde el siglo XIX al ordenamiento educativo actual», dins P. BALLARÍN DOMINGO (ed.), *El currículum: historia de...*, vol. 2, pp. 433-447, i Elías RAMÍREZ AISA, «La inspección educativa en las enseñanzas de formación profesional: 1924-1984», dins E. SOLER FIÉRREZ (coord.), *Estudios históricos sobre la inspección educativa*, Madrid, Editorial Escuela Española, 1995, pp. 259-292.

l'estudi de l'ensenyament primari i secundari, que, per primera vegada, va tenir com a fonts principals els manuals i els programes escolars, analitzats sobretot per Pilar Maestro, Carolyn P. Boyd i Raimundo Cuesta, autors que van tractar el sistema educatiu contemporani a Espanya a finals de la dècada dels noranta. Així, doncs, en referència a la primera, va publicar una sèrie de treballs en els quals va perfilar la trajectòria dels llibres de text de l'època isabelina i de la Restauració, alguns dels quals encara s'utilitzaven durant la dictadura, alhora que va centrar-se en els materials i el contingut de les assignatures escolars. D'aquesta manera, va ser la primera historiadora que va defensar que el sistema educatiu havia estat un instrument nacionalitzador eficaç, ja que havia permès transmetre als alumnes una imatge simple d'Espanya. Aquesta, segons Maestro, en va facilitar la interiorització als estudiants.²⁷ Aleshores, en contraposició, Boyd va convertir-se poc després en la màxima defensora del paradigma contrari; és a dir, per a ella, la nacionalització que l'Estat va impulsar a través de l'educació entre el 1875 i el 1930 va acabar fracassant perquè els manuals escolars van reflectir els enfrontaments ideològics entorn dels símbols nacionals i els models d'Estat, els quals van comportar que aquest no impulsés una política educativa definida i que no hi hagués un projecte nacionalitzador compartit. Aquestes idees també les va aplicar per a la dictadura de Primo de Rivera, la política educativa de la qual va ser definida per Boyd com una continuació de la realitzada durant la Restauració. Per aquest motiu, va sostenir que el govern del marquès d'Estella no va estatitzar el sistema educatiu i tampoc va poder evitar que els autors dels manuals escolars es guessin per criteris professionals, fet que va impedir que s'impartís una educació nacionalista. Amb tot, va demostrar com van augmentar els llibres de lectura patriòtics a les escoles entre el 1923 i el 1930.²⁸

²⁷ Pilar MAESTRO GONZÁLEZ, *Historiografía y enseñanza de la historia*, Tesi Doctoral dirigida per Pedro Ruiz Torres, Alacant, Universitat d'Alacant, Facultat de Filosofia i Lletres, Departament d'Humanitats Contemporànies, 2 vol., 1996; —, «El modelo de las historias generales y la enseñanza de la historia: límites y alternativas», dins J. J. CARRERAS ARES, C. FORCADELL ÁLVAREZ (ed.), *Usos públicos de la historia: ponencias del VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, Universidad de Zaragoza, 2002*, Madrid, Marcial Pons i Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003, pp. 173-222, i —, «La idea de España en la historiografía escolar del siglo XIX», dins M. ESTEBAN DE VEGA, A. MORALES MOYA (coord.), *¿Alma de España? Castilla en las interpretaciones del pasado español*, Madrid, Marcial Pons, 2005, pp. 141-194.

²⁸ Carolyn P. BOYD, *Historia patria: política, historia e identidad nacional en España, 1875-1975*, Barcelona, Pomares-Corredor, 2000 (1era edició anglesa 1997).

A part, en la mateixa línia d'aquesta última autora, s'emmarca l'obra de Cuesta sobre l'ensenyament de la història i els contextos escolars de la pràctica educativa.²⁹ Aquest va sostenir que, per a realitzar el seu estudi, s'havien d'ampliar les fonts incloent els «textos invisibles», com les memòries escolars o els informes administratius, però la seva principal aportació en l'estudi de l'educació primoriverista va ser la seva anàlisi dels qüestionaris escolars oficials i el text únic,³⁰ sobre els quals va defensar que no contenien continguts ideològics. Finalment, com un complement dels anteriors treballs, va aparèixer una recopilació de la legislació que, durant la dictadura, va aprovar diversos manuals escolars.³¹

Ara bé, una de les aportacions més destacades d'aquesta època va ser la realitzada per Eduardo González Calleja a través de la seva obra *El máuser y el sufragio*, la qual va incloure l'anàlisi sobre el règim primoriverista, que també va tractar en publicacions posteriors.³² En aquestes, va idear nous conceptes que es van tornar fonamentals per als futurs estudis sobre el període dictatorial i el moviment universitari d'aquells anys. Així, doncs, aquest autor va analitzar l'evolució de la mobilització estudiantil de finals de la dictadura, que va començar sent aldarulls amb un origen acadèmic per acabar convertint-se en moviments de protesta duradors i polititzats a causa de la repressió governamental. A més, també va subratllar com aquests últims van vincular-se a una voluntat reformista en diferents àmbits i van implicar un conflicte generacional. Per tant, va emfatitzar el paper dels estudiants com una minoria d'agitació que va liderar un corrent d'opinió de caràcter

²⁹ Raimundo CUESTA FERNÁNDEZ, *Sociogénesis de una disciplina escolar: la historia*, Barcelona, Pomares-Corredor, 1997.

³⁰ Per a un estudi posterior de les característiques externes del text únic, consulteu: Francisco CANES GARRIDO, «El libro de texto único de segunda enseñanza en la Dictadura de Primo de Rivera», dins M. N. GÓMEZ GARCÍA, G. TRIGUEROS GORDILLO (coord.), *Los manuales de texto en la enseñanza secundaria (1812-1990)*, Sevilla, Kronos, 2000, pp. 41-65.

³¹ José LUÍS VILLALAIN, *Manuales escolares en España*, Madrid, UNED, vol. 3, 1997.

³² Entre les seves obres principals, destaquen: Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *El máuser y el sufragio: orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración. 1917-1931*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1999; —, *La España de Primo de Rivera: la modernización autoritaria, 1923-1930*, Madrid, Alianza, 2005; —, *Rebelión en las aulas: movilización y protesta estudiantil en la España contemporánea. 1865-2008*, Madrid, Alianza, 2009, i—, «La politización de la vida universitaria madrileña durante los años veinte y treinta», dins E. GONZÁLEZ CALLEJA, A. RIBAGORDA (ed.), *La Universidad Central durante la Segunda República. Las ciencias humanas y sociales y la vida universitaria (1931-1939)*, Madrid, Universidad Carlos III de Madrid, 2013, pp. 271-300.

antimonàrquic i democràtic, alhora que va sostenir que la caiguda del règim s'havia d'abordar des d'una perspectiva sociocultural, la qual permetria comprendre les contradiccions de la modernització autoritària que aquest va intentar promoure i el canvi de mentalitat dels estudiants universitaris.

Poc temps després, a l'any 2000, María del Mar del Pozo Andrés va tornar a recuperar l'ensenyament primari com a tema d'estudi amb *Currículum e identidad nacional*, treball continuador de l'obra de Boyd tant pel que fa al paradigma del fracàs de la nacionalització a través de l'educació, el qual va presentar més matisadament, com per les fonts que va utilitzar.³³ Ara bé, malgrat les seves conclusions, aquesta publicació va demostrar com les autoritats van impulsar una educació patriòtica a partir de finals del segle XIX, moment en què van aparèixer una gran quantitat de propostes i materials destinats a difondre un fort sentiment nacional. Aquesta situació, segons l'autora, va perdurar durant la dictadura de Primo de Rivera, que va promoure un nacionalisme integrista a través de l'educació, alhora que va inculcar postulats imperialistes i regeneracionistes gràcies a l'assignatura d'educació física. En aquest sentit, Pozo Andrés va destacar com aquesta va ser essencial per al règim, motiu pel qual va intentar homogeneïtzar el seu ensenyament i formar professors especialitzats a través de cursos de formació, aspectes que, amb els seus estudis, van ser tractats per primer cop.³⁴

³³ María del Mar del POZO ANDRÉS, *Currículum e identidad nacional: regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000. Per a l'estudi de l'assignatura de l'educació física, consulteu també: María del Mar del POZO ANDRÉS, Pedro Manuel ALONSO MARAÑÓN, José Luís PASTOR PRADILLO, «La Formación del Profesorado Primario en Educación Física en España en la Restauración (1875-1931)», dins J. MONÉS, P. SOLÀ (ed.), *Education, physical activities and sport in a historical perspective: XIV ISCHE Conference 1992: conference working papers = materials del Congrés = materiales del Congreso. 14è Congrés Internacional, International Standing Conference for the History of Education*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Secretaria General de l'Esport, 1992, pp. 114-121. Prèviament havia realitzat conjuntament amb Jacques F. A. Braster un article sobre les activitats extraescolars amb finalitats nacionalitzadores i el seu augment durant la dictadura: Jacques F. A. BASTER, María del Mar del POZO ANDRÉS, «The rebirth of the "Spanish race": the state, nationalism, and education in Spain, 1875-1931», *European history quarterly*, Thousand Oaks, Sage Publications, vol. 29, n. 1, 1999, pp. 75-107.

³⁴ L'educació física com a disciplina escolar durant la dictadura ha estat analitzada per autors que han seguit la interpretació de Pozo Andrés, principalment: José Luís CHINCHILLA MINGUET, «La Educación Física en España (1920-1930): La Escuela Central de Gimnasia de Toledo. Su creación e intentos de llevar a cabo una sección civil», dins J. MONÉS, P. SOLÀ (ed.), *Education, physical...*, pp. 129-134, i José Luís PASTOR PRADILLO, *Educación física y currículum: historia*

Finalment, a començaments del nou mil·lenni, van publicar-se algunes obres sobre el sistema educatiu primoriverista que van constituir una síntesi de les aportacions més recents, excepte els treballs de Francisco Villacorta, María Violeta Álvarez i Aida S. V. Menéndez.³⁵ D'aquesta forma, el primer va aprofundir en les causes del rebuig a la política educativa primoriverista per part del magisteri, que va vincular a la resposta coactiva del règim, mentre que les altres dues autores van tractar, encara que sintèticament, les reformes d'aquest sobre la formació professional, sobretot la implantació de l'orientació professional i la reorganització dels centres educatius.

La historiografia recent. L'èmfasi en l'educació com a agent nacionalitzador

A partir de l'última dècada, s'ha produït una renovació important en l'estudi de la dictadura de Primo de Rivera i el sistema educatiu durant aquest període, fet que ha permès obrir noves línies interpretatives i encarar l'anàlisi d'aquest últim valorant la seva utilització com a instrument nacionalitzador per part del règim. Aquestes noves perspectives han estat possibles sobretot gràcies a la tesi doctoral d'Alejandro Quiroga,³⁶ que va ser cabdal per conèixer el projecte de nacionalització de masses ideat pel règim i els mecanismes que aquest va utilitzar per impulsar-lo. Entre aquests, va valorar el paper dels agents més tradicionals, però també els creats per l'Estat

de una asignatura a través de sus programas, Madrid, P.A.M., 2005.

³⁵ María Violeta ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, «La orientación profesional, de herramienta laboral a instrumento pedagógico», dins SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HISTORIA DE LA EDUCACIÓN(ed.), *La Acreditación de saberes y competencias: perspectiva histórica. XI Coloquio Nacional de Historia de la Educación*, Oviedo, Sociedad Española de Historia de la Educación, Departamento de Ciencias de la Educación de la Universidad de Oviedo, 2001, pp. 313-323; Josep GONZÁLEZ-AGAPITO [et al.], *Tradicció i renovació pedagògica. 1898-1939: història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002; Aida S. V. MENÉNDEZ LORENZO, «Las Escuelas Elementales de Trabajo: curriculum expreso, curriculum paralelo», dins SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HISTORIA DE LA EDUCACIÓN (ed.), *La Acreditación...*, pp. 657-666; Francisco VILLACORTA BAÑOS, «Dictadura y grupos profesionales organizados, 1923-1930», *Ayer*, València, Asociación de Historia Contemporánea, n. 40, 2000, pp. 51-78, i Antonio VIÑAO FRAGO, *Escuela para todos: educación y modernidad en la España del siglo XX*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2004.

³⁶ Alejandro QUIROGA FERNÁNDEZ DE SOTO, *Making Spaniards. National Catholicism and the Nationalisation of the Masses during the Dictatorship of Primo de Rivera, 1923-1930*, London, University of London, 2005. Per a l'obra basada en la seva tesi, consulteu: Alejandro QUIROGA FERNÁNDEZ DE SOTO, *Haciendo españoles: la nacionalización de las masas en la dictadura de Primo de Rivera, 1923-1930*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2008.

primoriverista, que van ser analitzats amb profunditat. A través del seu estudi, es van conèixer millor les característiques d'aquest projecte nacionalitzador, però també les seves conseqüències, analitzades a semblança dels paràmetres de González Calleja. D'aquesta manera, va evidenciar com el règim va buscar el suport popular i la seva legitimació intentant crear una nova ciutadania imbuïda de valors patriòtics i autoritaris i adoctrinant les masses seguint aquests postulats, processos que va tractar d'aconseguir fent èmfasi en l'enemic intern i extern i promovent una «religió política» que, utilitzant el catolicisme, tingués la nació en el seu centre. Per aquests motius, malgrat que Carolyn P. Boyd ja ho havia plantejat, aquest va ser l'autor que més va reiterar que la dictadura de Primo de Rivera va formular una ideologia molt concreta, el nacionalcatolicisme, que també marcaria la seva política educativa i que el franquisme recuperaria més endavant. Finalment, com a paràmetres generals per a l'estudi de la dictadura primoriverista, va analitzar com es va produir durant aquest període una «nacionalització negativa», concepte que li va servir per englobar els efectes contraproductius de les polítiques nacionalitzadores del règim. Aquests feien referència al rebuig a l'Exèrcit i a la idea nacionalcatòlica d'Espanya per part de les classes mitjanes, que van passar a donar suport a ideals republicans i democràtics a causa de la repressió del règim i el descrèdit dels agents estatals creats per aquest.³⁷

Seguint aquests mateixos paràmetres interpretatius, va analitzar la política educativa de la dictadura i va arribar a la conclusió que aquesta no va respondre als interessos eclesiàstics, ja que va instrumentalitzar el catolicisme en favor seu i va prioritzar l'adoctrinament dels estudiants en valors nacionalistes abans que catòlics. Per tant, va trencar els paradigmes que, en aquest sentit, havien estat vigents des de Ben-Ami. A part, però, va ubicar la reestructuració del sistema educatiu dins del projecte de regeneració nacional promogut pel règim, especialment en referència a l'ensenyament primari i

³⁷ Aquestes temàtiques també han estat complementades per aquest autor a: Alejandro QUIROGA FERNÁNDEZ DE SOTO, «“Los apóstoles de la patria”. El Ejército como instrumento de nacionalización de masas durante la Dictadura de Primo de Rivera», *Melanges de la Casa de Velázquez*, Madrid, Casa de Velázquez, n. 34/1, 2004, pp. 243-272; —, *Los orígenes del nacionalcatolicismo: José Pemartín y la dictadura de Primo de Rivera*, Granada, Comares, 2006, i —, «La trampa católica. La Iglesia y la Dictadura de Primo de Rivera», dins A. BOTTI, F. MONTERO, A. QUIROGA (ed.), *Católicos y patriotas. Religión y nación en la Europa de entreguerras*, Madrid, Sílex, 2013, pp. 161-192.

secundari. En aquest sentit, va exposar com aquest va reformar tots els nivells educatius³⁸ per convertir els alumnes en les seves futures bases sociopolítiques, idea que va sostenir després d'interpretar, encara que bastant breument, els canvis en els plans escolars i els llibres de text, així com la promoció de celebracions patriòtiques escolars,³⁹ tractada per ell per primer cop, i el creixement del sistema educatiu estatal. Aquesta última qüestió, a més, va ser especialment significativa, ja que li va permetre estudiar-lo en clau nacionalista interpretant-lo com un acte propagandista de la dictadura, alhora que li va servir per defensar que aquest creixement va ser una de les causes de l'oposició de l'Església al règim. D'aquesta forma, va esdevenir el primer autor a considerar la política educativa com un dels motius del descontentament dels catòlics socials envers el govern de Primo de Rivera i a aprofundir en el rebuig envers aquest del magisteri i la inspecció de primera ensenyança. La republicanització d'aquests últims, per a Quiroga, va provocar que fracassés la difusió dels postulats nacionalcatòlics entre els alumnes, ja que es va trencar la corretja de control ideològic del sistema educatiu, que estava representat per aquests dos cossos professionals.⁴⁰

Juntament amb la tesi de Quiroga, es van publicar diverses obres que van sintetitzar les aportacions anteriors sobre el sistema educatiu durant la dictadura,⁴¹ encara que algunes d'aquestes van fer anàlisis breus sobre algun

³⁸ L'únic grau educatiu que exclou del seu estudi és la formació professional.

³⁹ Per a l'últim treball que analitza les festivitats escolars durant la dictadura, sobretot la Festa de l'Arbre, consulteu: Antonio ALCUSÓN SARASA, «La Fiesta del Árbol como elemento de nacionalización durante la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930): el caso aragonés», dins A. BARRIO ALONSO, J. DE HOYOS PUENTE, R. SAAVEDRA ARIAS (coord.), *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*, Santander, PubliCan i Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2011, 10 f.

⁴⁰ Quiroga va sintetitzar aquestes idees a: Alejandro QUIROGA FERNÁNDEZ DE SOTO, «Maestros, espías y lentejas. Educación y nacionalización de masas durante la Dictadura de Primo de Rivera», dins J. MORENO LUZÓN (ed.), *Construir España: nacionalismo español y procesos de nacionalización*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 183-206, i —, «Educación para la ciudadanía autoritaria. La nacionalización de los jóvenes en la Dictadura de Primo de Rivera», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, n. 27, 2008, pp. 87-104.

⁴¹ Pere FULLANA, Maitane OSTOLAZA, «Escuela católica y modernización. Las nuevas congregaciones religiosas en España (1900-1930)», dins J. DE LA CUEVA MERINO, F. MONTERO GARCÍA (ed.), *La Secularización conflictiva: España 1898-1931*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007, pp. 187-213; Evelyne LÓPEZ CAMPILLO, «La escuela y la enseñanza», dins C. SERRANO, S. SALAÜN (ed.), *Los Felices años veinte: España, crisis y modernidad*, Madrid, Marcial Pons, 2006, pp. 91-112; Miguel Ángel RUIZ CARNICER, «Estudiantes, cultura y violencia política en

aspecte en concret. Entre aquestes, cal destacar l'estudi conjunt de Pere Fullana i Maitane Ostalaza sobre l'expansió dels ordes religiosos dedicats a l'ensenyament, que van vincular a la seva adaptació als valors burgesos i a les necessitats locals; però també l'obra de Rafael Valls sobre els manuals escolars. En ella, a diferència de Quiroga, va defensar que durant la dictadura aquests no van trencar amb la tendència liberal-nacionalista anterior.

Ahora van aparèixer publicacions destacades sobre la formació professional a l'Espanya contemporània, camp més oblidat fins aleshores. La primera d'elles va ser la de Jordi Monés, que va analitzar les relacions entre l'ensenyament tecnicoindustrial i el desenvolupament econòmic,⁴² inexistents durant el règim per a aquest autor. Ara bé, el treball sobretot va permetre analitzar com es va produir una modernització legal d'aquest ensenyament durant el període estudiat i com, durant aquest, es va inculcar a l'Escola del Treball de Barcelona un currículum que aplicava una ideologia espanyolitzadora i un sentit corporativista que buscava una harmonia entre el capital i el treball, paràmetres que Rico Gómez va generalitzar a totes les escoles tècniques espanyoles posteriorment. En la mateixa perspectiva econòmica, Celia Lozano ha emmarcat els seus estudis, entre els quals hi ha la seva tesi doctoral presentada el 2014, que aplica una metodologia quantitativa i positivista. En els seus treballs, ha defensat com els estatuts aprovats per la dictadura en l'àmbit educatiu tècnic van homogeneïtzar els plans docents, alhora que van comportar l'aprovació de mesures per garantir l'augment dels seus centres educatius. El resultat, per a Lozano, va ser que fracassés l'adaptació de l'oferta a la demanda malgrat el creixement de les escoles tècniques i el seu alumnat entre el 1923 i el 1930.⁴³

las universidades españolas (1925-1975)», dins J. MUÑOZ SORO, J. L. LEDESMA VERA, J. RODRIGO (coord.), *Culturas y políticas de la violencia: España siglo XX*, Madrid, Siete Mares, 2005, pp. 251-278, i Rafael VALLS MONTÉS, *Historiografía escolar española: siglos XIX-XXI*, Madrid, UNED, 2007.

⁴² Jordi MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, *Formació professional i desenvolupament econòmic i social català: 1714-1939*, Barcelona, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 2005.

⁴³ Les seves publicacions principals són: Celia LOZANO LÓPEZ DE MEDRANO, *Ideología, política y realidad económica en la formación profesional industrial española (1857-1936)*, Vilassar de Mar, Fundació Ernest Lluch i Lleida, Milenio, 2007; —, «Estatut de formació professional: modernització i ensenyament tècnic», dins P. GRAPÍ VILUMARA, M. R. MASSA ESTEVE (dir.), *Actes de la VI Jornada sobre la Història de la Ciència i l'Ensenyament "Antoni Quintana Martí": Barcelona, 20 i 21 de novembre de 2009*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2010, pp. 115-122, i —, *Formación profesional obrera e industrial-*

A partir d'aquests estudis, doncs, han anat apareixent obres que han aprofundit en l'ensenyament primari, universitari i tècnic durant el règim de Primo de Rivera, encara que una gran part d'aquestes han realitzat una síntesi de les investigacions fetes fins aquest moment. En aquest últim cas, s'ubiquen els treballs sobre els manuals escolars de Fernández Soria⁴⁴ i de López Facal, juntament amb Cabo Villaverde,⁴⁵ els quals han participat en el debat sobre si aquests van ser uns mecanismes nacionalitzadors eficaços sent el primer un continuador de les tesis de Boyd i els segons, de les de Maestro. Al costat d'aquests, ha aparegut l'estudi sobre la inspecció de primera ensenyança de López del Castillo,⁴⁶ que, per a la dictadura, ha recollit les idees exposades per López Martín sobre aquesta temàtica. Malgrat tot, aquesta autora ha esbossat com la dictadura primoriverista va promocionar cursos sobre agricultura per a professors, els quals contenien continguts nacionalitzadors, i com el govern de Berenguer va voler trencar amb la política educativa realitzada pel seu antecessor.

No obstant això, els treballs recents més significatius han estat els d'Aleix Purcet i Pablo Montes, però sobretot els de María Luisa Rico Gómez, que ha realitzat una de les investigacions més completes sobre les intencions de les reformes primoriveristes en l'ensenyament tècnic i les característiques d'aquestes, amb la qual ha evidenciat la seva dimensió nacionalitzadora, així com l'aplicació posterior d'aquestes reformes i les reaccions que van provocar en l'alumnat obrer. D'aquesta manera, els dos primers van relativitzar la importància del col·lectiu estudiantil en la caiguda de la dictadura argumentant que actualment encara existeixen un gran nombre de grups socials, en especial els sectors obrers, dels quals es desconeix quin va ser el seu grau de contestació al règim. D'aquesta manera, en referència al

zación, 1857-1936. Tesis Doctoral dirigida per Josep Maria Benaül, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2014.

⁴⁴ Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA, «Patria y nación en los textos escolares. Significado y aprendizaje de España», *Revista de estudios y experiencias en educación*, Concepción, Facultad de Educación. Universidad Católica de la Santísima Concepción, vol. 11, n. 22, 2012, pp. 137-154.

⁴⁵ Ramón LÓPEZ FACAL, Miguel CABO VILLAVÉRDE, «Enseñanza y nacionalización de la población española (1850-1931)», dins R. LÓPEZ FACAL, M. CABO VILLAVÉRDE (ed.), *De la idea a la identidad: estudios sobre nacionalismos y procesos de nacionalización: estudios en homenaje a Justo Beramendi*, Granada, Comares, 2012, pp. 112-127.

⁴⁶ María Teresa LÓPEZ DEL CASTILLO, *Historia de la inspección de primera enseñanza en España*, Madrid, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2013.

primer,⁴⁷ ha realitzat una crítica a les teories de Ben-Ami, les quals les ha considerat massa teleològiques i mecanicistes perquè defensen que la modernització social portava inevitablement a la transformació política i, per tant, al canvi a un govern democràtic. També, però, ha estat el primer a qüestionar part de les interpretacions de Quiroga, en concret les referents a la nacionalització negativa dels alumnes de primària i de secundària, crítica que sosté analitzant les actituds polítiques que aquests últims van mantenir durant la Segona República. En suma, per a Purcet, la nacionalització impulsada pel règim a través del sistema educatiu va fracassar parcialment i, per tant, va tenir més èxit del que han afirmat fins ara les publicacions sobre aquesta problemàtica. Pel que fa al segon autor,⁴⁸ va aprofitar el seu estat de la qüestió sobre la dictadura, elaborat des d'una perspectiva crítica, per plantejar que una part del col·lectiu obrer va ser la força que més va preocupar el règim durant els seus últims anys. En aquest sentit, la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera i de la monarquia estaria vinculada a la voluntat creixent de les masses de participar en l'escenari públic, en el qual cada cop tindrien més presència els sectors obrers. Aquestes obres, doncs, han qüestionat part de les interpretacions anteriors i, a causa de la seva brevetat, han deixat un ampli camp per investigar.

Finalment, en aquest recorregut historiogràfic, han estat rellevants els treballs de Rico Gómez. En ells, aquesta historiadora ha evidenciat com el govern del marquès d'Estella va reorganitzar la formació professional per donar una cultura pròpia a la joventut obrera que respongués a la seva condició de productors amb l'objectiu de reforçar els llaços d'aquesta amb el règim i formar unes classes mitjanes tècniques integrades en l'estructura sociopolítica vigent. Ara bé, més enllà d'aquests objectius, aquesta autora també ha esbossat com la dictadura va intentar aconseguir-los aplicant un programa educatiu que humanitzés l'ensenyament tècnic a través d'assignatures amb un contingut més formatiu, programa en el qual no van participar els agents privats. Així, doncs, acaba el seu estudi demostrant com el caràcter ideològic d'aquestes reformes va comportar que fossin rebutjades

⁴⁷ Aleix PURCET GREGORI, *La Reacció dels estudiants: feixisme, joves i món universitari durant la Segona República Espanyola (1931-1936)*, Tesi Doctoral dirigida per Ferran Gallego Margaleff, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.

⁴⁸ Pablo MONTES, «La dictadura de Primo de Rivera y la historiografía. Una confrontación metodológica», *Historia social*, València, Fundació Instituto de Historia Social, n. 74, 2012, pp. 167-184.

tant per aquests agents com per l'alumnat de les escoles tècniques, que preferia una formació pràctica. D'aquesta forma, a semblança de Quiroga, remarca com aquest nivell educatiu no va servir per crear unes noves classes mitjanes tècniques imbuïdes de valors autoritaris i nacionalistes.⁴⁹

A tall de cloenda

La historiografia sobre el sistema educatiu durant la dictadura de Primo de Rivera ha permès conèixer les principals línies de la seva política educativa, així com les reaccions que aquesta va generar, especialment en els estudiants universitaris i els cossos professionals de l'ensenyança. Ara bé, malgrat aquests avenços, encara és una temàtica força desconeguda perquè falten per investigar un gran nombre d'aspectes que hi estan vinculats. En aquest sentit, la utilització del sistema educatiu com un instrument nacionalitzador en mans del règim no ha estat objecte d'estudis monogràfics de gran envergadura, fet que ha comportat que avui dia existeixi un desconeixement important sobre els mecanismes que aquest va utilitzar dins de les aules per transmetre aquells postulats que li eren més afins. Aquests, doncs, han estat analitzats superficialment, fet que provoca que, més enllà de les seves característiques generals, es desconeguïn totes les transformacions que van patir o quin va ser el seu contingut i, inclús, pel que fa a les festivitats i els manuals escolars, quins es van imposar, aspecte que es resoldria amb treballs que estudiessin l'àmbit regional. D'aquesta manera, es podrien identificar aquests mecanismes i conèixer-ne l'aplicació exacta, problemàtica que no han pogut resoldre les publicacions existents fins a l'actualitat a causa del seu caràcter general. Aquest caràcter també ha impedit que es desconegui l'abast dels professors o inspectors de primera ensenyança sancionats per la dictadura, ja que, encara que s'hagin fet llistes parcials, mai s'ha dut a terme una quantificació a escala estatal o regional. Amb tot, gràcies

⁴⁹ María Luisa RICO GÓMEZ, «La enseñanza profesional y las clases medias técnicas en España (1924-1931)», *Hispania. Revista Española de Historia*, Madrid, CSIC, vol. LXXII, n. 240, 2012, pp. 119-146; —, «La formación profesional del obrero como mecanismo de modernización económica e industrial durante la Dictadura de Primo Rivera (1923-1930)», *Rubrica Contemporanea*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, Departament d'Història Moderna i Contemporània, vol. 1, n. 1, 2012, pp. 157-176, i —, «Adiestrando a la juventud obrera: la política de formación técnica-industrial de la dictadura primoriverista», *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, Alacant, Anales de la Universidad de Alicante, Historia contemporánea, n. 12, 2013, pp. 109-138.

a les obres més recents, s'han obert noves línies interpretatives, en les quals encara es pot aprofundir. Aquestes han evidenciat les intencions nacionalitzadores de les reformes del règim en l'ensenyament tècnic i com s'han d'analitzar les reaccions de tot el col·lectiu estudiantil a la política educativa d'aquest per conèixer-ne l'abast real.

En suma, l'evolució historiogràfica sobre aquestes temàtiques ha permès investigar com la població escolar va ser una de les principals franges socials que les noves autoritats van intentar adoctrinar a través del sistema educatiu, motiu pel qual aquest va ser objecte de reformes i d'intents estatitzadors que van haver de conviure amb la presència creixent de l'ensenyament privat, sobretot de caràcter religiós. Així, doncs, per estudiar aquesta realitat, s'ha demostrat la necessitat d'encarar-la des de la història política i la sociocultural, les quals permeten analitzar el procés de politització i nacionalització vinculat a la política educativa primoriverista, però també els seus efectes sobre l'alumnat, els docents i els inspectors de primera ensenyança, efectes relacionats amb una transformació cultural i mental d'aquests col·lectius.